

POVZETEK

Delo Nevidna religija sodi med klasične tekste novejšje sociologije religije. Luckmann prepričljivo zavrne nekoč (in še danes) prevladujoče reduciranje "problema religije v sodobni družbi" na cerkveno religijo in religioznost. Prvi je jasno prikazal zvezo med moderno družbeno strukturo, novo družbeno obliko religije - kot "privatizirane", nevidne religije - in njeno glavno temo - avtonomnega posameznika. S svojim obravnavanjem antropološke pogojenosti religije hkrati presega okvire sociologije religije v ožjem smislu in navezuje na problematiko sociologije znanja, ki je avtorja zaposlovala v nadaljnjem raziskovanju.

Problem, kako individualen način življenja vpliva tudi na religijo in kako religija vpliva na človeka, rešuje s primeri iz raziskovanj sociologije religije in različnimi teorijami sociologov.

Thomas Luckmann je Slovenec, rojen l. 1927 na Jesenicah. Po letu 1980 je neposredno navzoč v slovenskem intelektualnem prostoru (s članki v raznih publikacijah in s predavanji na FDV). Leta 1992 je bil promoviran za častnega doktorja ljubljanske Univerze, postal pa je tudi dopisni član SAZU.

UVOD

Eden od poglavitnih problemov današnjega časa je gotovo samostojnost našega načina življenja. Razvila se je v strahu, da močno organizirana družba zatira področja, na katerih je imel posameznik nekoč proste roke. Ne moremo povsem izključiti možnosti, da so to simptomi resničnih problemov. Družbene znanosti ne bi smele zanemariti usode posameznika v družbi, saj bi prav one lahko danes najboljše odgovorile na vprašanje o položaju posameznika v družbenem redu. To vprašanje se na različnih področjih družbenih znanosti pojavlja v različnih oblikah; vprašanje o razmerju med prisilo in svobodo, med redom in anarhijo se vleče skozi klasično sociologijo kakor rdeča nit. Taka in podobna temeljna vprašanja zahtevajo povezovanje večih disciplin, saj jih v okviru le ene same ni mogoče prav formulirati, ker posredno ali neposredno zahteva vse družbene znanosti. Vprašanja kot so :Kako vpliva moderna družba na način življenja in na kak način lahko oseba v njej ohrani lastno avtonomijo, niso zanimiva le za družboslovne teorije, ampak tudi za človeka.

Pojem t̄individualizem in masovna družba sta povzročila veliko sporov, saj so ju nemalokrat povezovali z romantičnimi pojmovanji tradicionalne družbe, da sta izgubila vsak smisel. Posameznikovo vključevanje v družbeni red je oteževala nagla preobrazba tradicionalne družbe naraščajoča družbena mobilnost, spremembe v strukturi družine in visoka stopnja racionalne organiziranosti različnih družbenih institucij.

Enotno perspektivo na problem individualnega načina življenja nam razpre sociološka teorija religije. Najpomembnejša spoznanja dolgujemo sociološki zapuščini Emila Durkheima in Maxa Webra. Oba sta kazala veliko zanimanje za usodo posameznika v moderni družbi. Spoznala sta, da imajo posebnosti moderne družbe za posameznika resne posledice. Izraz tega zanimanja so njune raziskave o delitvi dela, o birokraciji, o samomoru, itd. Za oba je značilno, da iščeta ključ za razumevanje položaja posameznika v družbi v proučevanju religije. Za Durkheima je simbolna realnost religije jedro conscience collective (družbena zavest), ki kot družbeno dejstvo transcendirata posameznika. Je vnaprejšnji pogoj družbene integracije in obstojnosti družbenega reda. Človek to objektivno dejanskost ponotranji in šele to posameznika oblikuje kot družbeno, moralno in

pravzaprav človeško bitje. Durkheim je z naš problem obravnaval z univerzalno-antropološkega vidika. Weber je nasprotno na problem gledal z bolj specifičnega zornega kota, namreč iz družbeno-zgodovinskega sklopa dane religije in njenega razmerja do strukture zgodovine družbe. Oba pa sta ugotovila, da je problem individualnega načina bivanja v moderni družbi religiozen problem. Relevantnost sociologije za današnjega človeka izhaja iz njenega prizadevanja razumeti usodo posameznika v strukturi moderne družbe.

I. RELIGIJA, CERKEV, SOCIOLOGIJA

Sociologija religije je sociološka disciplina, ki je religijo najbolj od vseh drugih soc. disciplin postavila v samo središče svojega zanimanja. Pri raziskovanju te discipline naletimo na naraščajoče število raziskav o sociologiji župnij in demografiji cerkva, na raziskave o sektah, na monografije o cerkveni organizaciji in na raziskave javnega mnenja o religioznih nazorih. Sociologija religije izkazuje tudi ogromen prirastek v številu specializiranih časopisov, konferenc, simpozijev in inštitutov. Njen razvoj se je začel v času po drugi svetovni vojni, stopnjeval pa se je šele v zadnjem desetletju (knjiga je bila napisana l.1997). Vendar se na žalost teoretski napredek v večini primerov močno znižal. Klasična stališča so v celoti opustili, soc. religije se je tematsko zožila in postala trivialna. Z Durkheimovo in Marxovo sociologijo je ohranjala zgolj površinske vezi. Zavest o osrednjem pomenu se je izgubila, tako v sociologiji religije kot tudi v ostalih vejah sociologije. Nova soc. religije se ukvarja le še z zatonom cerkvenih institucij, ki so ujele v sociologijo župnij. Njeno teoretsko najpomembnejšo funkcijo, raziskati spremenljivo družbeno podlago religije, je zanemarila, zamenjala pa jo je z institucionarno podlago religije.

Po klasičnem obdobju sociologije se je njeno težišče preselilo v Ameriko. Na sociologijo so gledali iz perspektive družbenega evolucionizma ali iz perspektive psihološkega redukcionalizma. V sociološki teoriji ni pripadla religiji nobena pomembnejša vloga več. Ljudje, ki so se z religijo že ukvarjali, so jim rekli kulturni antropologi. Sploh pa so se bolj posvečali preiskovanju religije v primitivnih in tradicionalnih družbah.

Sorodnost med Marxom in Durkheimom je ostala neopažena-Marx je požel velik uspeh, njegova sociologija religije je veljala za izreden dosežek, vendar so njegovo splošno teorijo družbe večinoma prezrli. Durkheimovo sociologijo so razumeli kot teorijo o izvoru religije. Edini, ki je sorodnost med obema sociologoma religije, je bil Talcot P. Parsons, vendar mu ni uspelo na ustrezen način izkoristiti teoretskih možnosti, ki izhajajo iz omenjene sorodnosti. To se je zgodilo zato, ker je Durkheim in Weber hotel vključiti v svoj lastni strukturalno-funkcionalistični teoretični sistem, za katerega religija ni bila zelo pomembna.

Trideseta in štirideseta leta so bila za sociologijo religije neplodna leta. Generacija sociologov je odrasla v intelektualnem ozračju, kjer je religija veljala za sistem verskih nazorov, ki je v primitivnih družbah sicer izpolnjevala določeno povezovalno funkcijo, vendar njen nadaljni institucionarni razvoj vzbuja bolj malo raziskovalnega zanimanja.

V letih po vojni so se za sociologijo začele zanimati cerkve. Privlačila je cerkvene strokovnjake za upravo in organizatorje, ter tudi pastoralne teologe, profesorje družbene etike in druge. Kmalu se je zanjo zanimalo toliko sociologov, da je bilo z njimi mogoče zapolniti mesta v raziskovalnih projektih, ki jih je tovrstno zanimanje sprožilo. Sociologijo religije so zopet oživili kot uporabno in pomožno znanost.

Povpraševanje cerkvenih institucij po uporabnih raziskovalnih dosežkih in odsotnost teorije sta usodno vplivala na metodologijo sociologije religije. Zaradi izključitve vprašanja verovanja, pragmatična usmerjenost večine raziskav in pomanjkanje teorije pri definiranju

raziskovalnih problemov je prišlo do priročnih raziskovalnih metod.

Najpomembnejša predpostavka, ki najbolj vpliva na raziskovanje in teorijo sociologije religije, je poistovetenje cerkve in religije. Religija postane družbeno dejstvo, kot ritual (institucionalizirano religiozno obnašanje) ali kot nauk (institucionalizirano religiozno vedenje). Pogosta je tudi domneva, da družbena dejstva religije zadovoljujejo religiozne potrebe posameznikov.

S tradicionalnega stališča je religija institucionarni konglomerat določenih iracionalnih nazorov, ki so rezultat soočanj posameznika z neobvladano realnostjo. Stališče zagovornikov izvirnega pozitivizma je, da bo znanost nekoč popolnoma izpodrinila religijo, ki je le primitivna stopnja v človekovem razvoju.

Na preostanke takega pojmovanja naletimo na pojem sekularizacije, ki je značilen za mlajšo sociologijo religije. To je proces religiozne patologije, ki gaq je mogoče zlahka razbrati na pojemajočem vplivu cerkva. Ker tega praznega prostora ne zapolnjuje nobena nasprotna religija, se prenačljeno sklepa, da je sodobna družba nereligiozna. Cerkev ostajajo tako rekoč otoki religioznosti v morju nevere. Vzroke za pojemajoč vpliv cerkva sociologi iščejo v procesih urbanizacije in industrializacije, ki sta spodkopala tudi druge religiozne institucije.

Sociologija religije je dandanes izgubila osrednje problemske sklope družbene teorije. Večina raziskav se opira na predpostavke o istovetnosti med religijo in njeno prevladujočo, docela institucionalizirano obliko. Večina, če ne celo vse raziskave uporabljajo metodologijo, ki prevzema tehnike iz drugih področij. Novejša sociologija se očitno posveča le cerkveno usmerjeni religioznosti. Zanimarja osrednje vprašanje sociologije religije, namreč, pod katerimi pogoji se družbeno objektivirajo transcendentne, nadrejene in povezujoče strukture smisla. Novejša sociologija religije ne nadaljuje tradicije klasične soc. religije in da je namesto tega privzela značaj precej ozko zastavljene sociografije cerkva. Ko sociologija religije enkrat kot samoumevno sprejme predpostavko o istovetnosti religije in cerkve, sama sebe oropa svojega najpomembnejšega problema.

II. CERKVENOST NA ROBU MODERNE družbe

V svojem raziskovalnem delu se je sociologija religije dokopala do podatkov o cerkveni religioznosti v sedanji industrijski družbi. V desetletjih se je nabralo kar nekaj raziskav o cerkvah, sektah in veroizpovedih.

Raziskave o obisku cerkvenih religioznosti

V Evropi vlada splošno prepričanje, da je podeželsko prebivalstvo bolj religiozno od mestnega. Raziskave to potrjujejo, saj se število obiskov v cerkvah in število cerkvenih pogrebov statistično bolj pojavlja na podeželju. Na podlagi tovrstnih statistik bi lahko le majhen del mestnega prebivalstva označili za religioznega. Spremembe v religioznosti so povezane z naraščajočo gospodarsko prepletenostjo mesta in podeželja, tehnizacijo poljedelstva, širjenje mestnega življenja prek množičnih medijev, itd.

Raziskave tudi kažejo, da je za srednje generacije značilno, da se v manjši meri kot mlajši in starejši ljudje udeležujejo dogajanja v skupnosti in da manj obiskujejo cerkve. Splošno rečeno, stopnja vpetosti v cerkveno religijo je v obratnem sorazmerju s stopnjo udeležnosti v delovnem procesu moderne industrijske družbe. Čeprav pa velja, da je v cerkvenosti delež kategorije zaposlenih oseb manjši od deleža ostalega prebivalstva, je treba upoštevati tudi razlike znotraj omenjene kategorije, npr. med različnimi poklicnimi skupinami (kmetje in skupine, ki so preostanki tradicionalnega meščanstva in malomeščanstva).

Razlike so očitne tudi med različnimi veroizpovedmi, npr. pri anglikancih je stopnja

udeležbe v cerkveni religiji nenavadno nizka. Kot je znano, je ta stopnja v katolicizmu višja kot pri protestantizmu.

Raziskave o udeležbi pri neobrednih cerkvenih dejavnost

V Evropi se le majhen del pripadnikov cerkve udeležuje dejavnosti, ki segajo prek obrednih nalog.

Te raziskave kažejo, da obstaja jasna povezava med cerkvenostjo in demografskimi, pa tudi drugimi sociološko relevantnimi spremenljivkami. Podatki nihajo od ene do druge države in od ene veroizpovedi do druge.

V Evropi ni cerkvena religija dosegla nobenih radikalnih notranjih sprememb, zato opredeljuje le košček prebivalstva. Ker je ves čas reprezentirala in posredovala tradicionalni univerzum religiozних idej, se je njena družbena podlaga skrčila na tisti del prebivalstva, ki stoji tako rekoč na robu moderne družbe; na kmete in skupine, ki so preostanki tradicionalnega meščanstva in malomeščanstva ter ljudi, ki niso vključeni v tipične delovne procese industrijske in urbane družbe.

V Ameriki je, nasprotno, cerkvena religija močno razširjena v srednjem razredu. To je rezultat radikalne notranje preobrazbe ameriške cerkvene religije. Do tega je prišlo s cerkvenim sprejetjem posvetne različice protestantske etike. Če upoštevamo rezultate evropskih in ameriških raziskav o družbeni umeščenosti cerkvene religije, se nam sam od sebe ponuja sklep, da je bila tradicionalna cerkvena religija v Evropi izrinjena na sam rob modernega življenja, medtem ko dobiva v Ameriki vse bolj moderne poteze-zato, ker je prestala notranji proces sekularizacije.

Vrednote, ki so sprva ohranjale svojo veljavo skozi celotno življenje, so poslej uporabne le še v posameznih življenjskih obdobjih. Rezultati raziskav iz novejšje sociologije religije kažejo, da se tradicionalna cerkveno vezana religija vse bolj opira na tiste družbene skupine in sloje, ki so v nekem smislu preostanki minule družbene ureditve v moderni družbi.

Izginevanje cerkvene religije pa je le ena plat problema sekularizacije. Za analizo sedanje družbe so bolj pomembna druga vprašanja-katere so prevladujoče vrednote, ki prežemajo sedanjo kulturo? kakšna je družbeno-strukturna podlaga teh vrednot in kakšno funkcijo opravljajo v življenju sodobnega človeka?

III. ANTROPOLOŠKA OKOLIŠČINA RELIGIJE

Poda kratek oris družb. izvora sistemov smisla

Konstrukcija sistemov smisla je povezana s sposobnostjo abstrakcije in integracije razlagalnih vzorcev, ta sposobnost pa sloni na vzajemnosti osebnih stikov in trajnosti družbenih odnosov. Formalni opis strukture družbenih procesov, v katerih smisli nastajajo, nam omogoča podati pogoje za individualizacijo zavesti in vesti. Organizem postane oseba, medtem ko z drugimi oblikuje objektivno veljaven, hkrati pa subjektivno smiseln, notranje zavezujoč kozmos. Organizem postane oseba, ko transcendirajo svojo naravnost.

Pri procesu, kako subjektivna izkustva transcendence objektiviramo in jih naredimo za podlago družbenih konstrukcij neke zunajsvetovne realnosti, sodelujeta dva med seboj povezana procesa, ki oba sestojita iz določenih oblik komunikativnih dejanj.

V prvem procesu se subjektivna izkustva različnih vrst transcendence jezikovno-simbolno objektivirajo in s poročijo drugim (ali pa samemu sebi). Glavni tipi teh oblik so simbolne

povezave in oznake, pripovedi, v katerih se izkustva mitologizirajo in pripravijo za ponovno pripoved, ter rituali. Pripovedi je treba dobro razložiti.

V drugem procesu so prve intersubjektivne rekonstrukcije že predpostavljene. Obravnavajo se kot danosti dvomljive narave, ki potrebujejo družbeni nadzor. Treba jih je pravilno razložiti, razlage pa morajo biti med seboj povezane.

Sistem se nagiba k temu, da bi vladajoče norme, ki nam usmerjajo vsakdanjost, pripel na pomene in vrednote neke nadrejene, druge realnosti. Vendar pa je hkratio vzdrževanje družbenega reda, ki upravlja vsakdan, in ne povsem legitimizacijske druge realnosti zelo težko. To zahteva poravnave med teologijo in ljudsko religijo; prek samostanov, javnega zasramovanja in uničenja.

Razlagalne sheme nastajajo iz usedlin prejšnjih izkustev. Pričakovanja, da se človek odmakne od sedanjosti in neposrednosti toka ter se podredi preteklim ali predhodno postavljenim izkustvom, ni sposoben izpolniti noben nase naravnan organizem. Človek je, tako kot vsak drug organizem, opremljen z določenimi nagoni, njegovo obnašanje pa je rezultat vzajemne igre okolja, nagona in učenja.

IV. družbene OBLIKE RELIGIJE

Sistemi smisla so slehernemu konkretnemu človeškemu organizmu dani vnaprej.

Empirično dejstvo je, da človeški organizmi ne proizvajajo veno znova objektivnega in zavezujočega kozmosa; prej bi rekli, da so vanj rojeni. Svoje naravnosti ne premagajo na novo, ampak jo transcendirajo s tem, da si prilastijo zgodovinsko vnaprej dani sistem smisla. Iz človeškega organizma nastane v konkretnih procesih socializacije oseba. Ti procesi obenem posredujejo zgodovinsko vnaprej dani družbeni red. Socializacija temelji na antropoloških pogojih religije, na individualizaciji zavesti in vesti v družbenih procesih, udejanja pa se skozi subjektivno prilaščanje sklopa smisla, značilnega za vsakokratno zgodovinsko ureditev. Ta sklop smisla se imenuje svetovni nazor (=temeljna družbena oblika religije). V določenih okoliščinah doseže svetovni nazor nadaljnjo stopnjo transcendence. Ker je družbeni red ne glede na osebo, kraj in situacijo doživet kot veljaven in zavezujoč, ga je mogoče dojeti kot manifestacijo univerzalne in transcendentne ureditve, kot kosmos, v katerem se zrcali kozmos. Postopek, v katerem je takšnemu kozmosu izrecno pripisan status splošno veljavnega in transcendentnega nasproti družbenemu redu, hkrati pridobi pomen, ki ga ima za legitimacijo ustaljenega reda. Svetovni nazor opravlja religiozno funkcijo in in je del družbeno objektivirane realnosti. Je univerzalen za vse človeške družbe in nima nobene določljive institucionalne podlage.

Izpolnjuje pa tudi za posameznika odločilno funkcijo. Svetovni nazor ga odvezuje tako rekoč nerešljive naloge, da proizvede nek sistem smisla z lastnimi silami.

Svetovni nazor si v različnih družbah nadene zelo različen izraz. Nekateri družbeno priznani in pomembni načini orientacije v naravi in družbi lahko privzamejo podobo stiliziranih gibov, gest in izrazov, ki se prenašajo iz roda v rod. Moralne predstave velikega družbenega pomena so prav tako simbolizirane na različne načine, na primer kot zastave, ikone ali totemi. Najpomembnejša objektivacija svetovnega nazora pa je jezik. Svetovni nazor, ta rezervoar vnaprej izgotovljenih rešitev za stare probleme in matrika pri reševanju novih, priskrbi posameznikovemu spominu, mišljenju, obnašanju in zaznavam stabilnost in rutino, ki si je ne bi mogli zamisliti brez posredniške vloge jezika.

V. INDIVIDUALNA RELIGIOZNOST

Individualizacija zavesti in vesti pri zgodovinskem posamezniku poteka bolj s ponotranjenjem že zgrajenega svetovnega nazora kot z izvornim ustvarjanjem novega. Iz svetovnega nazora in pomenske hierarhije nastane individualni relevantni sistem, ki se naloži v tok zavesti. Osebna identiteta vsakega zgodovinskega posameznika postane s tem subjektivni izraz svetovnega nazora. Tako naša identiteta postane univerzalna oblika individualne religioznosti.

V okviru svetovnega nazora se lahko izoblikuje sveti kozmos, v katerem je simbolno reprezentirana pomenska hierarhija, na kateri ta nazor sloni. Če se posameznik rodi v družbi, v kateri prištevajo sveti kozmos k objektivni realnosti, bo posameznik sveti kozmos ponotranjil v podobi določenih religioznih reprezentacij. Ponotranjene religiozne reprezentacije so izjemno pomembne, saj so smisel, ki v očeh posameznika osvetljuje vsakdanje navade in osvetli življenjske krize. Ponotranjene religiozne reprezentacije postavljajo te navade in krize v transcendentni sklop smisla, s pomočjo logike svetega kozmosa pa jih upravičijo in pojasnijo.

Sveti kozmos je vključen v družbeno strukturo. Posameznik se v teku svoje primarne socializacije znajde v številnih situacijah, kjer različne institucije (čeprav niso religioznega pomena) krepijo religiozne reprezentacije. S posvečenim smislom opremljene norme - očetovstvo, viteštvo, nacionalni ponos, ... - delujejo v različnih institucionalnih kontekstih. V teh kontekstih se razjasni, kakšna naj bi bila konkretna uporaba ponotranjenih reprezentacij.

Zgodovinska cerkev oblikuje individualno religioznost s sistemom smisla, ki se nanaša na simbolno realnost, ki je reprezentirana v družbi ljudi, zgradb, verskih obredov, ikon. Izoblikovanje osebne identitete je torej odvisno od vnaprej postavljenega modela religije.

Sveti kozmos je dostopen preko nauka, ki je zapisan v svetih spisih in komentarjih. Nauk upravlja in tolmači uradna organizacija izvedencev. Vsa dejanja, povezana s svetim kozmosom, so zapisana v bogoslužju, ki ga uprizarjajo, nadzirajo in kontrolirajo samooklicani izvedenci. Tako cerkev ob tem razvije lastne tradicije, ki so v njej močno zakoreninjene.

SKLEP

Luckmann si je prizadeval pokazati, kako je od svetovnega nazora preko izpostavitve svetega kozmosa prišlo do institucionalizirane specializacije posebnih zgodovinskih družbenih oblik religije, kakršne poznamo v obliki krščanstva, islama, itd. Luckmannova središčna tema je individualizacija in privatizacija družbene oblike religije v moderni družbi. Ugotovi, da se je religija nekje znebila svoje tradicionalnosti in se prilagodila moderni družbi, kar nanjo dobro vpliva; medtem ko se cerkvene institucije s tradicionalnimi normami in vrednotami izrini na rob moderne družbe.

Tudi še danes se je težko osvoboditi etnocentrične domneve, da je religija zgolj to, kar ustreza izkustvu religije v naši družbi. Če se ozremo nazaj, na zgodovino človeškega delovanja in trpljenja, pa opazimo izjemno raznolikost v družbenih danostih, ki so opravljale temeljno religiozno funkcijo vključevanja človeških bitij v zgodovinski družbeni red. Temeljna funkcija religije je v tem, da pripadnike neke naravne vrste spreminja v akterje nekega zgodovinsko nastalega družbenega reda. Na religijo naletimo povsod tam, kjer prehaja obnašanje pripadnikov iste vrste v dejanja, ki so lahko predmet moralnega vrednotenja.